

سهم زنان در نشر حدیث

(قسمت اول)

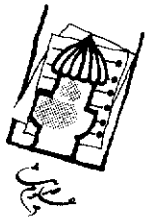
◀ مهدی مهریزی

رشد و بالندگی زنان، پس از بعثت رسول خدا(ص) و در پرتو آیین اسلام جای تردید ندارد.

جهت گیری کلی آیات قرآنی، سخنان و سیره پیامبر عامل اصلی این حرکت تکاملی به شمار می رود. ورود زنان را به عرصه هایی که پیش از آن سابقه نداشت، چون تعلیم و تعلم، یکی از شواهد عینی این بالندگی باید قلمداد کرد.

آشکار است که مصدر تعلیم و تعلم و روی آوردن به دانش و معرفت، در آن عصر، قرآن و حدیث بود و بررسی تعامل زنان با این دو مصدر در طول تاریخ اسلام می تواند این حقیقت را بیشتر روشن سازد. گرچه باید اذعان داشت که همه آنچه در گذشته در حوزه امور زنان اتفاق افتاده، به ثبت نرسیده و به این حقیقت باید تا اندازه ای تن داد که تاریخ را مردان نوشته اند، اما کاویدن در منابع موجود، پرده های بسیاری را از روی حقیقت بر کنار می زند. این نوشتار می کوشد روزنه ای را برای نشان دادن سهم زنان در نشر حدیث، دانشهای حدیثی و معارف ویژه حدیث در تاریخ پانزده قرن اسلامی بگشاید تا سرمایه تبع و جست و جو

و تحلیل عمیق تر باشد؛ چرا که نشان دادن تمامی زوایای مسئله در توان محدود یک تن و چند تن نمی گنجد. در این نوشتار نخست به منبع شناسی در این زمینه پرداخته و سپس حوزه های تاثیرگذاری و سهمیم بودن زنان به اجمال گزارش می شود و در مرحله سوم تحلیل و نمودارهایی از مباحث قبل ارائه خواهد شد.

بخش یک - منبع شناسی سهم زنان در نشر حدیث

گرچه همه منابع تفسیری، حدیثی و تاریخی در تحقیق این موضوع می بایست مورد مطالعه و مراجعه قرار گیرد، لیک در اینجا به معرفی منابعی اهتمام می شود که تمامی اثر یا بخشی از آن ویژه این مسئله است. این منابع را می توان در چهار گروه دسته بندی کرد:

الف. کتب طبقات و رجال شیعه و اهل سنت؛

ب. کتب اختصاصی روات زن؛

ج. کتب گردآوری احادیث زنان؛

د. منابع تحلیلی پیرامون سهم زنان در نشر حدیث.

الف. کتب طبقات و رجال

یک. اهل سنت

۱. الطبقات الکبری، محمد بن سعد، ۹ ج، دار بیروت، بیروت، ۱۴۰۵ ق/

۱۹۸۵ م، عربی، المجلد الثامن في النساء، ۵۱۷ ص.

۲. الاستیعاب، ابن عبدالبر، تحقیق: علی محمد البجاوی، نهضة مصر، القاهرة،

جلد ۴، ص ۱۷۸۷ - ۱۹۶۶.

در این بخش از کتاب شرح حال یک هزار (۱۰۰۰) زن صحابی بیان شده است.

۳. الاصابة في تمييز الصحابة، احمد بن علی العسقلانی المعروف بابن حجر (۷۷۳

- ۸۵۲ ق)، ۵ مجلد، دارالکتب العلمیة، بیروت، جزء هشتم، کتاب النساء، ۲۹۱ ص.

نام ۱۵۴۵ زن به ترتیب الفبا در این کتاب آمده است.

۴ . اسد الغابه، علی بن ابی الکریم المعروف بابن الاثیر، دار احیاء التراث العربی، بیروت، المجلد الخامس، کتاب النساء، ص ۳۸۹ تا آخر.

در این بخش از کتاب نام بانوان به ترتیب الفبا، همراه گوشه هایی از زندگی آنان ذکر شده است.

۵ . میزان الاعتدال فی نقد الرجال، محمد بن احمد بن عثمان الذهبی (م ۷۴۸ ق) دارالمعرفة، بیروت.

در جلد چهارم این کتاب، ص ۶۰۶-۶۱۶، ش ۱۰۹۳۲ تا ۱۱۰۵۳، به معرفی ۱۰۶ زن راوی پرداخته است. و مؤلف این اسامی را در ذیل سه عنوان «المجهولات»، «الکنی» و «من لم یسم» معرفی کرده است. مقصود وی از مجهولات کسانی اند که وصف آنان شناخته شده نیست. وی در عنوان این فصل نوشته است: «و ما علمت فی النساء من اتهمت و لا من ترکوها (ج ۴، ص ۶۰۴)؛ زنی را نمی شناسم که متهم شده باشد و یا وی را در نقل حدیث رها کرده باشند.» و مقصود وی از «من لم یسم» کسانی اند که نامشان دانسته نشده است.

۶ . تهذیب الکرمال، ابوالحجاج یوسف المزنی (۶۵۴-۷۴۲ ق)، دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۴ ق-۱۹۹۴ م، ج ۳۵، ص ۱۲۳-۴۰۱، ش ۷۷۸۰-۸۰۴۵.

در این کتاب از ۲۶۵ زن راوی حدیث نام برده شده و اسامی استادان آنان نیز مذکور است.

۷ . تهذیب التهذیب، ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ ق)، حیدرآباد، ۱۳۲۷ ق.

جلد دوازدهم، ص ۳۹۷-۵۰۴ به معرفی زنان راوی اختصاص دارد و از ۲۷۱ زن نام برده شده است.

۸ . لسان المیزان، احمد بن علی بن حجر العسقلانی (م ۸۵۲ ق)، دارالکتب العلمیة، بیروت، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۶ م، ج ۷.

در جلد هفتم، ص ۵۵۷ تا ۵۷۱ از ۱۱۵ زن راوی یاد کرده است.

۹ . الجرح والتعديل، ابن ابی حاتم الرازی (۳۲۷ ق)، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۹ ج.

در جلد نهم، ص ۴۶۱ تا ۴۶۷، از بیست زن که به کنیه معروف اند یاد کرده است.
۱۰. کتاب الثقات، محمد ابن حبان (م ۳۵۴ ق)، مؤسسة الکتب الثقافیة،
حیدرآباد، ۱۰ ج.

در این کتاب از ۸۵ زن راوی یاد شده است (اتمام الانعام بترتیب ما ورد فی کتاب
الثقات لابن حبان، ص ۶۲۵-۶۲۸). مؤلف راویان زن را در پایان هر یک از حروف الفبا
و پس از راویان مرد آورده است.

۱۱. الضوء للامع لاهل القرن التاسع، محمد بن عبدالرحمان السخاوی (۸۳۱-
۹۰۲ ق)، دارالکتاب الاسلامی، القاهرة، ۱۲ ج.

جلد ۱۲ با عنوان کتاب معجم النساء، به معرفی ۱۰۷۵ زن اختصاص دارد که بیشتر
آنان دارای اجازه یا سماع حدیث بودند.

تحلیل:

۱. شایان ذکر است که در سه کتاب: الکامل فی ضعفاء الرجال، ابن عدی
الجرجانی (م ۳۶۵ ق)، کتاب الضعفاء الکبیر، محمد بن عمرو العقیلی المکی (م ۳۲۲ ق)
و کتاب الضعفاء و المتروکین، ابن جوزی (۵۰۸-۵۹۷ ق) از زنان نام برده نشده است.

۲. در سایر کتابها نیز برای زنان قدحی ذکر نشده؛ گرچه توثیق یا مدحی نیز برایشان
مذکور نباشد.

۳. دیگر آثار طبقاتی و رجالی اهل سنت، بخش مربوط به معرفی زنان ندارد.

۴. جمع تمامی زنان ذکر شده در هفت کتاب اخیر با نامهای مکرر ۱۹۳۷ تن
می باشد. که در بخش دوم، بدون تکرار معرفی خواهند شد.

۵. باید توجه داشت که کتابهای مربوط به معرفی صحابه و طبقات از آن رو معرفی
شده است که در منابع اهل سنت جزو کتب رجال به شمار می رود، و گرنه بسیاری از زنان
موجود در آنها راوی حدیث نمی باشند و بدین جهت در شمارش کلی از آنها صرف نظر
شد.

دو . شيعه

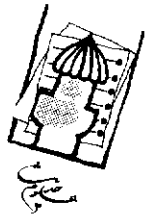
- ۱ . رجال البرقي، احمد بن محمد بن خالد البرقي، مؤسسة القیوم، قم، ۱۴۱۹ق .
در این کتاب در ص ۱۴۵-۱۴۷، ش ۱۶۷۸-۱۷۰۷، از ۲۹ زن نام می‌برد.
- ۲ . اختيار معرفة الرجال، ابو جعفر محمد بن الحسن بن الطوسي، تحقیق: حسن المصطفوی، دانشگاه مشهد، مشهد، ۱۳۴۸ .
در این اثر تنها از سه زن یاد شده است: حبابه والیه (ش ۱۸۲)، سعیده (ش ۶۸۱)، حبیبی (ش ۷۹۱).
- ۳ . رجال الطوسي، ابو جعفر محمد بن الحسن الطوسي، منشورات الرضی، قم .
شیخ طوسی در این اثر در ذیل هر باب اسامی راویان زن را گزارش کرده است؛ بدین

شرح:

- اصحاب پیامبر، ص ۳۲-۳۴، ۳۸ زن؛
- اصحاب علی، ص ۶۶، ۳ زن؛
- اصحاب الحسن بن علی، ص ۷۱، ۱ زن؛
- اصحاب الحسین بن علی، ص ۸۱، ۱ زن؛
- اصحاب علی بن الحسین، ص ۱۰۲، ۱ زن؛
- اصحاب الباقر، ص ۱۴۲، ۲ زن؛
- اصحاب الصادق، ص ۳۴۱-۳۴۲، ۱۲ زن؛
- اصحاب الکاظم، ص ۳۶۶، ۱ زن؛
- اصحاب الرضا؛
- اصحاب الجواد، ص ۴۰۹، ۲ زن؛
- اصحاب الهادی، ص ۴۲۷، ۱ زن؛
- اصحاب العسکری؛

- فیمن لم یرو عن الائمة، ص ۵۲۱، ۱ زن .

در مجموع از ۶۳ زن راوی حدیث یاد شده است .

- ۴ . رجال ابن داود، تقی الدین حسن بن علی بن داود الحلّی، منشورات الرضی، قم .
در ص ۲۲۳-۲۲۴ از ۲۲ زن راوی حدیث نام برده است .
- ۵ . مجمع الرجال، ملا عنایة الله القهپایی، اصفهان، ۷ جلد .
در جلد هفتم، ص ۱۷-۱۸۲، از ۱۱۱ زن نام برده است .
- ۶ . جامع الروات، محمد بن علی الاردبیلی، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۳/ق/۱۹۸۳م،
جلد ۲ .
در جلد دوم ص ۴۵۵-۴۵۹، ش ۳۶۰۹ تا ش ۳۶۹۷، از ۸۸ زن نام برده است .
- ۷ . نقد الرجال، السيد مصطفی الحسینی التفرشی، مؤسسة آل البيت لاحیاء التراث،
قم، ۱۴۱۸ق، ۵ جلد .
در جلد پنجم، ص ۳۰۵-۳۱۵، از ۶۴ زن راوی یاد کرده است .
- ۸ . منتهی المقال، ابو علی الحائری، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، قم،
۱۴۱۶ق، ۷ ج .
در جلد هفتم، ص ۴۵۷-۴۷۰، از ۲۵ زن نام برده که اکثر آنان مورد مدح یا توثیق
واقع شده اند .
- ۹ . تنقیح المقال فی علم الرجال، عبدالله المامقانی، ۳ ج، مطبعة المرتضویة،
نجف، ۱۳۵۲ ق، ضمیمه جلد سوم، ص ۶۹-۸۳ به زنان اختصاص دارد و از ۱۹۱ زن
نام می برد .
- مؤلف در آغاز فرموده: «تنها نام بانوانی را که از طریق شیعه روایتی از پیامبر(ص) نقل
کرده اند، آوردیم، اما زنان صحابی را که از پیامبر(ص) سخنی را از غیر طریق شیعه نقل
کرده اند، یا از غیر پیامبر(ص) چیزی را نقل کرده باشند، در این کتاب یاد نکرده ایم، و در
کتابهای اُسُد الغابه، الاصابة فی تمییز الصحابة، الاستیعاب این زنان به صورت گسترده
مطرح شده اند (ج ۲، ص ۶۹) .
- ۱۰ . قاموس الرجال، محمد تقی التستری، مرکز نشر کتاب، تهران، ۱۳۸۹ق، ۱۴ ج .
در جلد دهم، ص ۳۷۷-۴۸۰ و جلد یازدهم ص ۲-۴۱، از ۱۹۱ زن نام برده است .

۱۱ . معجم رجال الحديث ، سيد ابوالقاسم الخويى (آية الله العظمى) ، ۲۳ ج ، مدينة العلم ، بيروت ، چهارم ، ۱۴۰۹ / ۱۹۸۹ م .

در جلد ۲۳ ، ص ۱۷۰ - ۲۰۱ ، مطالبی را به زنان راوی اختصاص داده و در آن ۱۳۴ زن را معرفی کرده است .

۱۲ . مستدرکات علم الرجال ، على النمازی الشاهرودى ، حیدرى ، تهران ، ۱۴۱۵ ق ، ج ۸ .

در جلد هشتم ، ص ۵۴۴ - ۶۰۲ ، ش ۱۷۹۳۷ - ۱۸۱۸۹ ، از ۲۵۲ زن نام می‌برد و شرح حال آنان را بازگو می‌کند . گفتنی است این اثر تکمله‌ای بر تنقیح المقال مامقانی ، معجم رجال الحديث خویی و جامع الرواة اردبیلی می‌باشد .

تحلیل:

۱ . در هیچ یک از این کتب ، هیچ یک از زنان تضعیف نشده است ، بلکه یا توثیق و مدح دارد و یا درباره آنان سکوت شده است .

۲ . کتاب رجال ابن غضایری که ویژه معرفی ضعیفان است ، از معرفی زنان خالی است .

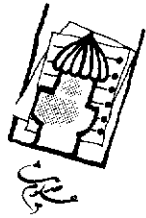
۳ . تعداد روایات زن ذکر شده در این منابع با تکرار ۹۹۶ تن می‌باشد که در بخش دوم بدون تکرار معرفی خواهند شد .

۵ . سایر منابع رجالی شیعه از معرفی زنان تهی می‌باشد .

ب . منابع اختصاصی روایات زن

۱ . محدثات شیعه ، دکتر نهلا غروی نائینی ، دانشگاه تربیت مدرس ، تهران ، ۱۳۷۵ .
در این اثر زنانی که ناقل گفتار و احادیث و فضایل معصومین و اهل بیت عصمت و طهارت بوده‌اند (ص ۳) معرفی می‌شوند .

در مجموع کتاب ۱۹۶ زن به ترتیب حروف الفبا معرفی شده‌اند . در معرفی هر زن

نخست شرح حال اجمالی از وی، سپس فضایلش آورده شده، آن گاه سخنان بزرگان درباره او نقل می شود. از چه کسی روایت کرده و چه کسی از او روایت کرده، عنوان بعدی در ذیل هر نام است. در پایان نیز احادیث هر راوی برشمرده می شود.

فهارس پایان کتاب چون فهرست آیات، روایات، صاحبان اجازه، فهرست روایات به ترتیب عصر حیات، و فهرست روایات بر پایه طبقه، بر اتقان و استحکام اثر افزوده است.

۲. زنان دانشمند و راوی حدیث، احمد صادقی اردستانی، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۷۷.

در این کتاب ۱۷۷ تن زن راوی حدیث به ترتیب طبقه معرفی شده است. نخست زنان راوی حدیث پیامبر و سپس راویان سایر امامان (ع) معرفی شده اند. برای هر یک، شرح حال و ترجمه ای نسبتاً مبسوط نیز گزارش شده است.

۳. اعلام النساء المؤمنات، محمد الحسون - ام علی مشکور، تهران، اسوه، ۱۴۱۹ ق، ۷۲۰ ص.

این کتاب ویژه معرفی زنان راوی نیست، اما از آن رو که در بخش فهارس کتاب، فهرست روایات زن و زنان صاحب اجازه را آورده، در شمار کتب اختصاصی معرفی گردید.

مجموع زنان راوی و صاحب اجازه که در این اثر معرفی شده اند، ۱۶۸ زن می باشد.

۴. حضور بانوان در نقل حدیث غدیر، سید ضیاء مرتضوی، فصلنامه علوم حدیث، ش ۷. در این مقاله هجده زن از صحابه و غیر صحابه که جزو راویان حدیث غدیر به شمار می روند به اجمال معرفی شده اند.

ج. کتابهای حدیثی

در این بخش منابعی معرفی خواهد شد که روایتهای زنان را گردآورده باشد؛ خواه زنان مصدر حدیث باشند خواه راوی. از این رو منابعی که به گردآوری سخنان حضرت

فاطمه (س) پرداخته یا سخنان برخی از زنان صحابه را جمع آوری کرده اند و مواردی از این دست معرفی خواهند شد.

برخی منابع روایی زنان اختصاص به یک یا چند زن دارد و برخی دیگر به گردآوری عمومی احادیث نیز نظر داشته است. در اینجا به ترتیب کتابهای عمومی و سپس اختصاصی آورده می شود:

۱. کتب عام

۱/۱. جامع مسانید النساء، ابراهیم محمد الجمل، الدار المصرية اللبنانية، قاهرة، ۱۴۱۲ ق / ۱۹۹۲ م، ج ۲، ۳۰۷ + ۳۲۰ ص.

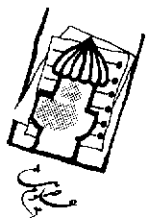
جامع مسانید النساء، نام کتابی است که در آن احادیث نقل شده توسط زنان گرد آمده است.

در این مجموعه دو جلدی، ۱۷۵۲ حدیث غیر مکرر جمع شده که از این تعداد، ۸۱۴ حدیث در جلد اول و ۹۳۸ روایت در جلد دوم قرار دارد. زنانی که این احادیث را روایت کرده اند بیش از صد نفر می باشند.

کتابی که مؤلف مبنای قرار داده و احادیث را از آن استخراج کرده ۲۸ عنوان است:

۱. صحیح البخاری ۲. صحیح مسلم ۳. سنن ابن ماجه ۴. صحیح سنن ابن ماجه
۵. المستدرک للحاکم ۶. سنن الدار قطنی ۷. مصنف ابن ابی شیبہ ۸. صحیح ابن حبان
۹. صحیح ابن خزيمة ۱۰. مسند الشافعی ۱۱. مسند ابی حنیفة ۱۲. مصنف عبدالرزاق
۱۳. مسند الدارمی ۱۴. حلیة الاولیاء ۱۵. صحیح ابن عوانه ۱۶. سنن البیهقی ۱۷. سنن ابی داود ۱۸. سنن الترمذی ۱۹. صحیح ابی داود ۲۰. مسند الامام احمد ۲۱. الفتح الربانی ۲۲. موطا الامام مالک ۲۳. معاجم الطبرانی ۲۴. مسند ابی یعلی ۲۵. مسند البزار ۲۶. نیل الاوطار ۲۷. مجمع الزوائد للهیثمی ۲۸. جامع الاصول لابن اثیر.

در جزء اول این کتاب، روایات صحیح بخاری و صحیح مسلم گرد آمده است و در جزء دوم سایر احادیث جمع شده است. ترتیب و تبویب روایات به شیوه صحیح بخاری

است. نویسنده مدعی است روایاتی که ضعف آن معلوم بوده در این مجموعه نیامده است (ج ۲، ص ۸). در مقدمه جلد اول و دوم، شرح کوتاهی از مهم ترین زنان راوی ارائه شده است.

عدد زنان ترجمه شده چهل تن است که ۲۷ نفر در جلد نخست و سیزده تن در جلد دوم ترجمه شده است. شرح حال مختصری نیز از همسران پیامبر در آغاز جلد نخست آمده است نویسنده در پانوشتها، مآخذ احادیث را ذکر می کند و غیر از آن، توضیحاتی پیرامون سند، راویان و برخی لغات را نیز اضافه می کند. وی تعداد روایات عایشه را ۲۲۱۰ گفته است (ج ۱، ص ۱۱). در پایان کتاب، فهرس اعلام النساء، اطراف الحدیث و موضوعات آمده است که بهره وری از کتاب را آسان می کند.

۲. روایات حضرت فاطمه

۲/۱. مسند فاطمة الزهراء، جلال الدین السیوطی (۹۱۱) ق.

این اثر با تصحیح و تعلیقاتی مختلف بارها به چاپ رسیده است که می توان از این

موارد یاد کرد:

- تصحیح: حافظ عزیز بیک، المطبعة العزیزية، حیدرآباد- هند، ۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶ م.

- تحقیق: فواز احمد زمرلی، دار ابن حزم، بیروت، ۱۴۱۴ ق / ۱۹۹۴ م.

- موسسة الكتب الثقافية، بیروت، ۱۴۱۳ ق / ۱۹۹۳ م.

در این کتاب، سیوطی ۲۸۴ حدیث را گردآورده که برخی به سیره حضرت فاطمه برمی گردد، برخی سخنان پیامبر درباره ایشان است و پاره ای نیز روایتی است که ایشان از رسول خدا نقل کرده است.

۲/۲. مسند فاطمة الزهراء، عزیز الله العطاردی، انتشارات عطارد، تهران، ۱۴۱۲ ق.

این کتاب سه فصل دارد. در فصل نخست زندگینامه حضرت فاطمه و مناقب و فضایل حضرت گردآوری شده است که خود ۳۶ باب دارد. فصل دوم به روایات نقل شده از ایشان اختصاص دارد که در ۱۷ باب تنظیم شده است. و فصل سوم نیز به مدح راویان از

ایشان اختصاص دارد و در این فصل ۲۹ راوی معرفی شده است.

۲/۳ . مسند فاطمة الزهراء، سيد حسين شيخ الاسلامی، مركز انتشارات دفتر تبليغات اسلامي، قم، ۱۴۱۹ ق / ۱۳۷۷ ش .

نویسنده در این اثر ۴۹۶ سخن از سخنان حضرت را گردآورده و این احادیث را در ۴۵ باب منظم نموده است ؛ از آن جمله است :

الایات القرآنیة فی روایاتها، خطبها، مقام اییها و امها، قبل الولادة و بعدها، علمها، الاخلاق و نصایحها، الاحکام الشرعیة، زهدها و مخمصتها، حجابها و سترها، ایثارها، طعام الجنة، صلواتها، تسبیحها، دعواتها، الصلاة والسلام علیها و علی اییها، فاطمة بضعة منی، إنها سيدة نساء العالمین، مشیتها مشیة رسول الله، عملها فی بیتها، حملها، لكل نبی عصة، الاحسان إلى ذریتها و ... .

۲/۴ . کلمة فاطمة الزهراء، سيد حسن الشيرازی، مؤسسة ابی الفضل العباس، بیروت، (۱۴۲۱ ق / ۲۰۰۰ م).

احادیث پیرامون فاطمه (س) و روایات نقل شده از ایشان در این کتاب گردآوری شده است . عناوین کلی مباحث بدین ترتیب است :

نبویات، ولایات، عقاید، معارف، اخلاق، عبادات، احکام، اجتماعیات، ادعیه، مناقضات، سیاسیات، مناظرات، حکم، وصایا، متفرقات .

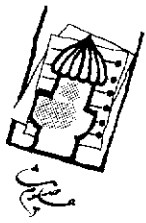
۲/۵ . نهج الحياة؛ فرهنگ سخنان فاطمه، محمد دشتی، مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین، قم، ۱۳۷۲ .

۲۱۳ حدیث از حضرت فاطمه به ترتیب الفبای موضوعات در این اثر گردآمده است . ترجمه فارسی و پاره ای توضیحات نیز از مزایای این اثر به شمار می رود .

۲/۶ . مسند فاطمه، مهدی جعفری، نشر مرضیه، تهران، ۱۴۱۴ ق / ۱۳۷۲ ش .

در این کتاب ۱۴۴ حدیث از سخنان و سیره عملی آن حضرت گردآوری شده و ترجمه فارسی آنها نیز به همراه احادیث می باشد .

کتاب مقدمه ای طولانی در شرح حال حضرت فاطمه دارد (۱۶۰ صفحه) و مطالب

کتاب در چهارده فصل بدین شرح سامان یافته است :

پیامبر خدا و فاطمه، محمد و علی، علی، فرزندان فاطمه، اهل بیت، حدیث کساء، شیعیان، رستخیز، مواعظ و حکم، احکام، آداب، نیایش، اختصاصات فاطمی، سخنان منظوم.

۲/۷ . صحیفة الزهراء، اسعد عبود، الارشاد للطباعة و النشر، بیروت، ۱۴۲۰ ق /

م ۱۹۹۹ .

مؤلف پس از باب اول که به شرح حال آن حضرت اختصاص دارد، در باب دوم، دعاها، خطبه ها و سخنان آن حضرت را گردآورده است . باب سوم کتاب به اشعار حضرت فاطمه (س) و اشعاری که درباره ایشان سروده شده اختصاص دارد .

۲/۸ . صحیفة الزهراء، جواد قیومی اصفهانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۷۶ .

این کتاب حاوی ادعیه، خطبه ها و استغاثه های حضرت فاطمه می باشد . ۶۸ دعا،

۳ خطبه، ۴۰ سخن و ۵ استغاثه در این کتاب گرد آمده است .

۳ . روایات عایشه

۳/۱ . مسند عایشه، ابن حجر عسقلانی، تحقیق : ابو مطیع عطاء الله بن عبدالله

عبدالغفار، مکتبة السنة - قاهرة، ۱۴۱۶ ق / ۱۹۹۵ م .

در این اثر ۱۰۸۱ حدیث از عایشه نقل شده که ابن حجر آن را بر پایه مسند ابن حنبل و

زیادات فرزندش عبدالله فراهم آورده است . ترتیب روایات بر اساس ترتیب الفبایی نام

راویان از عایشه می باشد . این اثر از جهت موضوعی، چنان که در فهرس پایان کتاب

آمده، شامل تمامی ابواب فقه و سایر معارف است .

۳/۲ . الاجابة لایراد ما استدرکته عایشة علی الصحابة، الزرکشی، دمشق، مطبعة

الهاشمیة، ۱۹۳۹ م .

در این اثر نود حدیث از عایشه نقل شده که بر سی تن از صحابه در نقل آنها خُرده

گرفته است .

۴. روایات امهات المؤمنین

۴/۱. موسوعة امهات المؤمنین، عبدالصبور شاهین، اصلاح عبدالسلام الرفاعی، الزهراء للاعلام العربی، ۱۴۱۲ ق / ۱۹۹۱ م، ۵۶۷ ص، عربی.
در این اثر، نخست شرح زندگی همسران رسول خدا و سپس روایات آنان گرد آمده است.

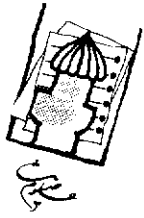
همسرانی که از آنان یاد شده، عبارتند از: خدیجه، سوده، عایشه، حفصه، زینب بنت جحش، ام سلمه، زینب بنت خزیمه، ام حبیبه، صفیه، میمونه، ریحانه، ام ابراهیم. در این کتاب، ۱۴۷۰ حدیث که همسران پیامبر راوی آن بوده‌اند، گردآمده است.

د. منابع تحلیلی

مراد منابعی است که به تحلیل نقش زنان در نشر حدیث پرداخته‌اند. این منابع به دو دسته کتابها و مقالات تقسیم می‌شوند. اینک به معرفی این منابع می‌پردازیم:

۱. کتب

۱/۱. عناية النساء بالحديث النبوی، ابی عبیده مشهور بن حسن آل سلمان، دار ابن عفان، المملكة العربية السعودية، الطبعة الثانية، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۷ م.
این اثر از یک مقدمه و چهار فصل تشکیل شده است. در فصل نخست همتایی زنان را با مردان در روایت آورده است و مقصود نویسنده آن است که زنان از قرون اولیه به علم‌آموزی و فراگیری روایت اهتمام داشتند. مؤلف در ادامه از پانزده شخصیت برجسته عالم اسلامی یاد می‌کند که از زنان حدیث آموختند؛ کسانی چون زهری، مالک بن انس، احمد بن حنبل، ابویعلی، سمعانی، ابن جوزی، ذهبی، ابن قیم، ابن حجر و ...
نویسنده در فصل دوم، روایان حدیث در عصر پیامبر و صحابه را آورده و جایگاه عایشه در نقل حدیث را گوشزد می‌کند که وی ۲۲۱۰ حدیث روایت کرده است. آن‌گاه سایر زنان این عصر را، با ذکر عدد احادیث نقل شده توسط آنان، برمی‌شمرد.

فصل سوم به معرفی زنان راوی در قرون پس از دوره صحابه قرون اختصاص دارد. نویسنده ابتدا زنان راوی حدیث در دوره تابعین، پس از آن راویان دوم و سوم تا قرن نهم را معرفی می‌کند. وی معتقد است از قرن نهم به بعد، تمایل و رغبت زنان به فراگیری حدیث رو به کاهش می‌گذارد. وی سپس به قرنهای دهم تا سیزدهم می‌پردازد. فصل چهارم که صورتی جنگ گونه دارد، به بیان نمونه هایی از اهتمام علما به تعلیم زنان اختصاص یافته است.

۱/۲ . جهود المرأة في رواية الحديث في القرن الثامن الهجري، صالح يوسف معتوق، دارالبناثر الاسلامية، بيروت، ۱۴۱۸ ق / ۱۹۹۷ م، ۳۷۶ ص.
کتاب در یک مقدمه و دو فصل و یک خاتمه سامان یافته است. نویسنده در مقدمه، اوضاع سیاسی، اجتماعی و علمی قرن هشتم را بازگو می‌کند و در ادامه گوشه هایی از تلاشهای علمی مردان و زنان را در این قرن باز می‌گوید.
در فصل اول پس از اشاره به اهتمام زنان به علم حدیث از قرون اولیه تا قرن هشتم، به معرفی تلاشهای حدیثی زنان در این قرن می‌پردازد. نویسنده در این زمینه از ۲۳۲ زن به ترتیب دهه ها نام برده است:

دهه اول ۲۹ زن، دهه دوم ۳۱ زن، دهه سوم ۱۸ زن، دهه چهارم ۳۲ زن، دهه پنجم ۲۶ زن، دهه ششم ۱۰ زن، دهه هفتم ۱۴ زن، دهه هشتم ۱۳ زن، دهه نهم ۱۵ زن، دهه دهم ۱۲ زن.

وی در ادامه از ۳۱ زن نام برده که سالهای وفات و تاریخ حدیث گویی آنان معلوم نیست.

در فصل دوم، شرح حال پانزده تن از زنان برجسته این قرن که تاثیر فراوانی در نشر حدیث داشته اند، بازگو شده است. اینان عبارتند از:

فاطمه بنت سلیمان، فاطمه بنت ابراهیم، هدیه بنت علی، ست الوزراء، فاطمه بنت احمد، زینب بنت احمد، وجیهه بنت علی، زینب بنت یحیی، عایشه بنت محمد، زینب بنت احمد، فاطمه بنت ابراهیم، زینب بنت اسماعیل، ست العرب، جویریة بنت احمد،

فاطمه بنت احمد.

۱/۳ . دور المرأة في خدمة الحديث في القرون الثلاثة الاولى، آمال قرداش بنت الحسين، كتاب الامة، العدد ۷۰، ۱۴۲۰ق، سال ۱۹ قطر .

نویسنده سهم زنان را در حدیث در سه قرن اول اسلامی به بحث می‌گذارد. وی کتابش را به دو فصل تقسیم کرده است: در فصل نخست سهم زنان را در روایة الحدیث بیان می‌کند و در فصل دوم نقش زنان را در درایة الحدیث طرح می‌کند.

در فصل نخست ابتدا تعداد روایات زنان پیامبر و شاگردان آنان را شرح می‌دهد، آن‌گاه دیگر زنانی را که در این سه قرن به نقل حدیث پرداخته‌اند، معرفی می‌کند. در ادامه سفرهای زنان را برای فراگیری و بازگو کردن حدیث به اجمال گزارش کرده است. پایان بخش این فصل، سهم زنان در روایات کتب سَنَّة اهل سنت می‌باشد که در آن، تعداد روایات، تعداد راویان، موضوعاتی که زنان در آن باره روایت دارند، به تفصیل شرح داده شده است.

نویسنده در فصل دوم، سهم زنان را در درایة الحدیث به بحث گذارده است. وی ابتدا نمونه‌هایی از تحمل و ادای حدیث توسط زنان را بیان می‌دارد و از سماع، قرائت، اجازه، وصیت و وجاده نام می‌برد. در ادامه به نقد متن حدیث توسط زنان می‌پردازد و نمونه‌هایی از احادیث عایشه را در این زمینه شاهد می‌آورد. در پایان نیز نمونه‌هایی را از جرح و تعدیلهایی که توسط زنان در این دوره‌ها انجام شده یاد می‌کند.

در مجموع این اثر می‌تواند الگویی برای استمرار بحث در دیگر قرون و ادوار تاریخ اسلامی قرار گیرد.

۲ . مقالات

۲/۱ . المحدثات في التاريخ الاسلامي، اميمة ابوبكر، مجلة هاجر (كتاب المرأة

۵-۶) ۱۹۹۸م، مصر، ص ۱۲۵-۱۳۹ .

این مقاله به تحلیل زنان محدث در قرن چهاردهم و پانزدهم میلادی، یعنی هشتم و

نهم هجری، بر پایه دو کتاب الدرر الكامنة في اعيان المائة الثامنة، نوشته ابن حجر عسقلانی، و الضوء اللامع لاهل القرن التاسع، نوشته سخاوی، می پردازد. نویسنده مقاله در صدد استخراج اسامی روایت و یا بازگویی شرح حال آنان نیست. بلکه به تحلیل محتوای داده های این دو کتاب درباره زنان محدث توجه دارد.

وی می نویسد: نخستین چیزی که در تراجم و شرح حال زنان در این دو اثر به چشم می خورد، مدح و ستایش زنان به عنوان «ذات فهم و عقل»، «عاقلة»، «مستویة العقل»، «کانت تدری الفقه جهداً» و ... می باشد (ص ۱۳۱). و از ثبت این اوصاف و ویژگیها به دست می آید که این زنان به دقت علوم دینی را می دانستند و در آن غور و واری می کردند.

از دیگر ویژگیهایی که در سخنان سخاوی و ابن حجر به چشم می خورد، تعبیرهایی چون «رئيسة»، «مدبرة»، «وجیة»، «ذات ریاسة»، «ذات جاهة» و ... می باشد که بر شخصیت بلند و جلالت و وقار این زنان دلالت دارد. منظور سخاوی و ابن حجر از جاهت و تدبیر، اداره رباطها و مکانها جهت بیوه زنان، یتیمان و ... می باشد.

۲/۲. تراجم المحدثات في العصر المملوکی دراسة اولیة في المصادر، د - امینه محمد جمال الدین، مجله مرکز بحوث السنة والسیرة (قطر)، العدد ۶، ۱۴۱۳ق / ۱۹۹۲م، ص ۴۶۹ - ۴۶۰.

نویسنده در این مقاله می کوشد تحلیلی از کتاب الدرر الكامنة في اعيان المائة الثامنة، نوشته ابن حجر عسقلانی، درباره زنان محدث به دست دهد. وی بر این باور است که ابن حجر به گزارش شرح حال زنان راوی اهتمام ویژه داشته است و بدین جهت در آثار رجالی اش بدان اهتمام می ورزد.

از شواهد این امر نیز آن است که وی کتابی دارد به نام معجم الشیخة مریم در ۱۲ جزء، که نسخه خطی آن در دارالکتب المصریة موجود می باشد. وی می نویسد: ابن حجر در این اثر به شیوه دیگر تراجم نویسان عمل نکرده، بلکه اطلاعات و تحلیلهای دقیقی درباره زنان راوی به دست می دهد.

بخش دو: عرصه های سهم زنان در نشر حدیث

در این بخش تلاش می شود سهم زنان در حفظ، نشر حدیث و بالتبع دانشهای حدیثی گزارش شود. این گزارش هم می تواند بر اساس قرنهای تنظیم گردد و هم بر پایه موضوعات. به نظر می رسد موضوع محوری بیشتر سودمند است و در داخل آن رعایت ترتیب زمانی نیز خواهد شد. موضوعاتی که می بایست در لابه لای متون جست و جو کرد و حضور زنان را در آنها به دست آورد عبارتند از:

۱. اجازات حدیثی؛
۲. کتابت حدیث؛
۳. تألیف کتب حدیثی و علوم حدیث؛
۴. تصحیح و تحقیق؛
۵. تدریس حدیث و دانشهای حدیث؛
۶. درخواست نگارش کتب حدیث؛
۷. وقف کتب حدیثی؛
۸. تأسیس و پایه گذاری مراکز علمی و آموزشی؛
۹. روایان زن؛
۱۰. روایتهای زنان.

اینک به ذکر مصادیق و نمونه ها در هر یک از این محورها پرداخته می شود. گفتنی است این استقصا را نمی توان کامل دانست و جای تتبعهای گسترده تر باقی است. بدان امید که با طرح مسئله و همت محققان، این مباحث به کمال بایسته اش رسد.